

1917-1918-Cİ İLLƏRDƏ CAVAXETDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIM VƏ NƏTİCƏLƏRİ

© 2021

FƏXRİ HACIYEV*

*Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Xülasə: 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazın bir sıra qəzalarında olduğu kimi, qarışıq etnik tərkibə malik Axalkələk qəzasında (Cavaxetdə) da millətlərarası münasibətlər dözülməz həddə çatır. Bu qəzanın erməni kəndləri sürətlə silahlanaraq özünümüdafiə dəstələri adı altında silahlı dəstələr yaradır və yerli türk-müsəlman əhaliyə (azərbaycanlılara və müsəlman gürcülərə) qarşı qətlialmlar törədirlər. Daşnak silahlı dəstələri Göyyə, Varevan, Kiçik Xosbiyyə, Böyük Xosbiyyə, Kulalis, Sağamoy və digər kəndləri mühasirəyə alıb yerlə-yeksan edirlər, uşaq və qadınları amansızcasına qətlə yetirir, sağ qalanları isə girov götürürlər.

Məqalədə 1917-ci ilin sonu və 1918-ci ilin ilk yarısında Axalkələk qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qətlialm faktları arxiv mənbələrinə və həmin dövrün mətbuat məlumatlarına istinadən üzə çıxarılaraq elmi dövrüyyəyə gətirilir, tədqiq olunur.

Açar sözlər: Cavaxet, Axalkələk, Göyyə, Xosbiyyə, qətlialmlar.

THE CRIMES OF GENOCIDE AGAINST THE TURKIC-MUSLIM POPULATION IN JAVAKHETI IN 1917-1918 AND ITS CONSEQUENCES

© 2021

FAHRI HAJIYEV*

* Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Abstract: After the Bolshevik Coup (the October Revolution) of 1917, as in a number of South Caucasian uyezds (administrative subdivision), the inter-ethnic relations reached an unbearable level in the Akhalkalaki uyezd (Javakheti), which has mixed ethnic composition. The Armenian villages of this uyezd were armed under the pretext of self-defense forces and these armed groups carried out the massacres against the local Turkish-Muslim population (Azerbaijanis and Muslim Georgians). The paramilitary Dashnak detachments, called self-defense forces, committed massacres of the local Turkic-Muslim

(Azerbaijani and Georgian) population, by sieging the Goyye (Kokia), Varevan, Khosbiyye (Khospia), Kulalis, Sagamoy and other villages not sparing killed children, women and the elderly people of the region.

In the article, the facts of the massacre of the Turkish-Muslim population in Akhalkalaki district in late 1917 and the first half of 1918 were investigated with reference to archival sources and press reports of the period and included in the scientific circulation.

Keywords: *Javakheti, Akhalkalaki, Goyye (Kokia), Hosbiye (Khospia), Massacres.*

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА ПРОТИВ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ДЖАВАХЕТИИ В 1917-1918 ГГ. И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

© 2021

ФАХРИ ГАДЖИЕВ*

*Министерство Иностранных Дел Азербайджанской Республики
ORCID: 0000-0002-8370-8316; e-mail: haciyevf@yahoo.com

Резюме: *В начале 1918-го года межэтнические отношения в Ахалкалакском уезде (в Джавахетии), как и в ряде провинций Южного Кавказа, имеющих смешанный этнический состав, резко обострились. Военизированные дашнакские отряды, именуемые силами самообороны, совершили массовые убийства местного тюрко-мусульманского (азербайджанского и грузинского) населения, жестоким образом расправляясь над жителями сёл Гёййе (Кокия), Вареван, Хосбийе (Хоспия), Кулалис, Сагамой этого региона, не щадя детей, женщин и стариков.*

В статье, на основе первичных исторических источников и документов, исследуются факты преступления геноцида против тюрко-мусульманского населения в Джавахетии, совершенные армянскими вооруженными группами в конце 1917 – первой половине 1918 года.

Ключевые слова: *Джаважетия, Ахалкалаки, Гёййе (Кокия), Хосбийе (Хоспия), геноцид.*

Giriş

1918-ci ilin birinci yarısında türk-müsəlman əhalisi erməni şovinist-quldur dəstələrinin kütləvi qırğınlarına məruz qalmış Cənubi Qafqaz bölgələrindən biri də Cavaxetdir. Mənbələrdən bəlli olur ki, bu bölgənin erməni kəndlərinin sakinləri 1917-ci ilin sonlarından etibarən tiflisli soydaşlarının dəstəyi ilə sürətlə silahlanaraq özünü-müdafiə

qüvvələri adı altında silahlı dəstələr yaradıb, yerli azərbaycanlılara və müsəlman gürcülərə qarşı qətlialmlar törətmişdirlər. Daşnak silahlıları Cavaxetin Göyyə, Varevan, Kiçik Xosbiyyə, Böyük Xosbiyyə, Kulalis, Sağamoy və digər kəndlərini mühasirəyə alıb yerlə-yeksan edərək, uşaq və qadınları amansızcasına qətlə yetirmiş, sağ qalanları isə girov götürmüşdülər.

Qeyd olunmalıdır ki, 1828-1829-cu illər Osmanlı-Rusiya müharibəsinə qədər Cavaxet bölgəsinin əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türklərinin subetnik qruplarından olan Qazax-Borçalı əsilli qarapapaqlardan ibarət idi. Sözügedən müharibənin nəticəsində imzalanmış 1829-cu il Ədirnə sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən bölgəyə kütləvi şəkildə ermənilər məskunlaşdırılmış, yerli türksoylu əhali isə sıxışdırılıb Osmanlıya köçməyə məcbur edilmişdir. Beləliklə, Cavaxetin etnik xəritəsi süni şəkildə dəyişdirilmişdir¹.

1 yanvar 1916-cı ilə aid statistik göstəricilərə görə, inzibati bölgüyə uyğun olaraq ərazisi Cavaxet bölgəsinə əhatə edən Axalkələk qəzasının əhalisi 100118 nəfərdən ibarət olmuş, onlardan ermənilər – 76624 nəfər (76, 53%), gürcülər – 10039 (o cümlədən, xristian gürcülər – 7162, müsəlman gürcülər – 2877), Azərbaycan türkləri (qarapapaqlar) – 5431 (5,42%), duxoborlar – 7106, kürdlər – 904 nəfər təşkil etmişlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin dövrdə qonşu Axısqa qəzasında 71477 nəfər qeydə alınmış, müsəlmanlar (türklər və gürcülər) – 51892 (72, 6%), xristian gürcülər – 7497 (10,5%), ermənilər – 10060 (14%), kürdlər – 1801 nəfərdən ibarət olmuşlar².

1918-ci ildə Cənubi Qafqazın digər bölgələrində – Bakı, İrəvan və Gəncə quberniyalarında ermənilərin törətdikləri soyqırımları Azərbaycan tarixşünaslığında geniş araşdırılsa da, həmin dövrdə Tiflis quberniyasının Axalkələk qəzasında törədilən soyqırımını cinayətləri tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Məqalədə bu sahədə mövcud boşluğun doldurulmasına cəhd edilərək, 1917-ci ilin sonu və 1918-ci ilin ilk yarısında Axalkələk qəzasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qətlialmlar faktları və onun doğurduğu nəticələr əsas etibarilə ilkin mənbələrə istinadən tədqiq olunur.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin ilk yarısında Axalkələk qəzasında ictimai-siyasi proseslər və türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra yaranmış hakimiyyət boşluğu və chaos nəticəsində Cənubi Qafqazın bir sıra qəzalarında olduğu kimi, qarışıq etnik tərkibə malik Axalkələk (Osmanlı mənbələrində Ahılkelek) və Axısqa (rus və gürcü mənbələrində Axalsix, Axaltsixe) qəzalarında da millətlərarası münasibətlər gərginləşir. Çar Rusiyasının Axısqa şəhərində dislokasiya olunmuş 116-cı alayının silah-sursatının və əmlakının yeni formalaşan erməni və gürcü silahlı dəstələrinə təhvil verilməsi yerli türk-müsəlman

¹ Fahri Valehoğlu, “Cavahet (Ahılkelek) Karapapaqları”, **Bizim Ahıska**, №9, Ankara 2008, s. 45-46; Fahri Valehoğlu, “Axalkələk qarapapaqları XIX-XX əsrin əvvəllərində: yaşam tərzini və statistik göstəricilər”, **Prof. Dr. Hacalı Necəfoğluna ərməğan**, Kanyılmaz Matbaacılıq, İzmir 2016, s. 81-86.

² **Кавказский календарь на 1917 год**, Гл. упр. Кавказ. Наместника, Тифлис 1916, с. 210-213.

əhalinin narazılığına və hiddətinə səbəb olur. Bu əhali qrupunun nümayəndələrinin onlara da silah verilməsi tələbi ilə Axısqa qəza mərkəzinə dinc yürüşü şəhərin xristian sakinləri arasında təlaş doğurur. Sonuncular tərəfindən “özünümüdafiə komitəsi” yaradılır və ordu silah anbarları talan olunur. 26 dekabr 1917-ci ildə Axısqa İcraiyyə Komitəsindən müxtəlif ünvanlara şəhərin silahlı müsəlmanlar tərəfindən mühasirəyə alındığı barədə teleqraflar ünvanlanır. Axısqadakı rus qarnizonunun rəisi panikada olan xristian əhalini sakitləşdirməyə cəhd edərək, şəhərin heç kəs tərəfindən mühasirəyə alınmadığını və sakinlərin həyatına heç bir təhlükə olmadığını bəyan edir³.

Çox keçmədən silahlı türk-müsəlman dəstələrinin Axalkələk qəza mərkəzini də mühasirəyə aldığı, Axısqa və Axalkələk arasında teleqraf naqillərini kəsdiyi və zorakılıqlar törətdiyi barədə yalan şayiələr yayılmağa başlayır. Tiflisin ermənipərəst mətbu orqanlarında bu məzmununda teleqramlar dərc olunur⁴. Axalkələkdə də rus ordu birliyinə məxsus silah anbarı talan edilir. Həmin ərəfədə (1917-ci ilin dekabr ayının ortaları) Axalkələkdən 18 verstlik məsafədə, Aleksandropol (Gümrü) yolu üzərində yerləşən duxobor kəndi Boqdanovkada qonşu Xocabəy kəndinin erməniləri tərəfindən qəddarcasına Ağbaba mahalının 8 qarapapaq sakini öldürülmüşdü. Qatillər öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün qətlə yetirilən şəxslərin teleqraf xətlərini kəsmək məqsədilə poçt kontoruna hücum etdiyini desələr də, şahidlərin sözlərindən Boqdanovkada öldürülən azərbaycanlıların tamamilən suçsuz olduğu aşkar olur. Tiflisdə yayımlanan rusdilli “Vozrojdeniye” qəzetində bu barədə yazılırdı:

“...Qətlin şahidləri bildirlər ki, tatarlar* tərəfindən teleqraf xətlərinə heç bir təcavüz olmamışdır. Sayları 10 nəfərdən ibarət olan tatarlar daimi köç yerlərinə apardıqları qoyun sürüsünün önündə gedirdilər. Cəmi ikicə xəncərlə silahlanmış 10 tatarın gəlişi Boqdanovkada həyəcan yaratdı. Qorxudan ağıllarını itirmiş kəndlilər (ermənilər) tatarlara atəş açdılar və atlarını çapıb uzaqlaşmağı bacaran ikisindən başqa hamısını öldürdülər. Öldürülənlərin cəsədlərini kəsib-doğradılar. Tatarların bu təhqir olunmuş cəsədləri onların qətlə zamanı Boqdanovkada olan əsgərlərin dediyinə görə, yandırıldı. Deyirlər ki, tatarların teleqraf xəttinə hücum etməsi görüntüsü yaratmaq məqsədilə teleqraf sütunlarından biri milis tərəfindən yüngülcə mişarlanmışdı. Ümumiyyətlə, hadisələri şişirtmək, Axalsix müsəlmanlarının ermənilər və gürcülər kimi, onlara da silah verilməsi tələblərini qiyam, üsyan və müharibəyə çevirmək tendensiyası müşahidə olunur...”⁵.

³ **Возрождение** (газета), №10, Тифлис 14 января 1918.

⁴ **Кавказское слово** (газета), №288, Тифлис 31 декабря 1917.

* tatar – burada və bundan sonra Azərbaycan türkü.

⁵ **Возрождение**, №10, 14 января 1918.

1918-ci il yanvarın 22-də Axalkələk qəzasının icraiyyə komitəsi qəzanın Tiflis quberniyasından ayrılıb ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi Aleksandropol quberniyasına birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir⁶. Bu qeyri-qanuni qərar yerli gürcü, türk və rus (duxobor) əhəlinin narahatçılığına səbəb olur⁷. Erməni millətçi təşkilatları tərəfindən eyni səpkili tələblər Borçalı qəzası ilə bağlı da səsləndirilir. Baş verənlərə gürcü ictimaiyyəti və mətbuatı sərt təkpi göstərir. “Vepxvi” (gürcü dilindən tərcüməsi: *bəbir*) imzalı müəllif “Sakartvelo” qəzetinin 1918-ci il 10-cu sayında dərc etdirdiyi yazısında Borçalı və Axalkələk qəzalarının sərhədlərinin dəyişdirilməsinə heç bir əsas olmadığına diqqəti çəkir⁸. Çox keçmədən “Sakartvelo”nun başqa bir buraxılışında görkəmli gürcü ictimai xadimi, Cavaxetdə (Axalkələk qəzasında) yaşayan yazıçı-publisist İlya Alxazişvilinin “Cavaxetin Gürcüstandan “qoparılması” başlıqlı irihəcmli məqaləsi çap olunur. Məqələdə müəllif tərəfindən Cavaxetin coğrafi mövqeyi barədə məlumat verilir və onun Gürcüstan üçün iqtisadi cəhətdən önəmi qeyd olunur, eyni zamanda ermənilərin Cavaxetə 1828-1830-cu illərdə Ərzurumdan köçürüldükləri və hələ M.Vorontsovun canişinliyi dövründən Cavaxeti Tiflis quberniyasından ayırıb İrəvan quberniyasına birləşdirməyə çalışdıqlarını xatırladılaraq cavaxlıların* “su və torpağı” onlara güzəştə getməyəcəkləri ifadə olunur⁹.

Qeyd olunan siyasi fəaliyyətlərə paralel olaraq Axalkələk və Axısqa qəzalarının erməni kəndləri Gürcüstan ermənilərinin milli şurasının (GEMŞ) dəstəyi ilə sürətlə silahlanaraq özünümüdafiə dəstələri adı altında yerli türk-müsəlman (Azərbaycan türkləri və müsəlman gürcü) əhaliyə qənim kəsilən quldur dəstələri yaradırlar. Erməni mənbələrindən bəlli olur ki, Axısqa qəzasında ilk olaraq Damala kəndində, Axalkələk qəzasında isə Azarvet və Alastan kəndlərində silahlı quldur dəstələri formalaşdırılır. 250 nəfərlik Damala dəstəsinə Mato (Martiros) Saakyan, 300 nəfərlik Azarvet və Alastan dəstəsinə isə Petros (Petuş) Darbinyan başçılıq edirlər. Axalkələk şəhər başçısı M.Markaryanın rəhbərliyi altında “Axalkələk qəzasının müdafiə komitəsi” yaradılır. Erməni silahlı dəstələrinin təşkil olunmasına köməklik göstərməsi və bu dəstələrə komandanlıq etməsi məqsədilə GEMŞ polkovnik Arakelyanı və bir neçə kiçik rütbəli zabiti Tiflisdən Axalkələyə ezam edir. Eyni zamanda GEMŞ tərəfindən Axalkələk ermənilərinə 1200 nəfərlik hərbi sursat, 500 tüfəng, 66 min patron və 4 pulemyot göndərilir¹⁰.

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərir ki, ermənilərin yuxarıda vurğulanan hazırlıq fəaliyyətlərinin özünümüdafiə ilə heç bir əlaqəsi yox idi və öncəliklə Axısqa-Axalkələk

⁶ **Sakartvelo** (gürcü dilində qəzet), №28, Tiflis 4 fevral (17 fevral) 1918.

⁷ **Возрождение**, №34, 13 февраля 1918.

⁸ **Sakartvelo**, №10, 13 (26) yanvar 1918.

* Cavaxlı - gürcülərin Cavaxetdə yaşayan etnoqrafik qrupu.

⁹ **Sakartvelo**, №28, 4 fevral (17 fevral) 1918.

¹⁰ Артюш Саносян, «Плечом к плечу против врага», **Хорурдаин Айастан (газета)**, Ереван 1988-1989, http://javakhk1915-23.com/index_en.php?rpage=http://javakhk1915-23.com/J15-23_docs/J15-23_docs_sanosian_1_shoulder_ru.html, istifadə tarixi 26.09.2018.

bölgələrində etnik təmizləmələr həyata keçirmək məqsədini daşıyırdı. Axısqadan fərqli olaraq Axalkələk qəzasında əhalinin böyük say üstünlüyünə malik olmalarından istifadə edərək, onlar burada Göyyə, Xosbiyyə, Kulalis, Varevan, Okam, Patkana, Alandza, Sağamoy və digər kəndlərin yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı talanlar, amansız qırğınlar və qətliamlar törətməkdən belə çəkinmirlər. Bu barədə faktlar həm dövrün qəzet səhifələrində, həm də türk, rus, gürcü və erməni məmur və hərbiçilərinin raportlarında öz əksini tapır.

Osmanlının Şimal-Şərqi Anadoluda dislokasiya olunmuş hərbi korpusun komandanı general-mayor Yaqub Şevki (Subaşı) Oltu qəsəbəsindən tabe olduğu 3-cü ordu komandanlığına 21 aprel 1918-ci il tarixli məruzəsində bildirdi:

“Axalkələk məntəqəsində təcəmmü etmiş (cəmləşmiş) ermənilərin Axalkələk ətrafında və Axalkələk ilə Ərdahan arasında yerləşən məntəqələrdəki əhaliyi-İslamiyyəyi qətliaam etməkdə olduqları barədə mükərrərən (təkrarən) və mevsukan (etibarlı) mənbələrdən xəbər alınmaqdadır. Qrup (komandanı olduğu hərbi korpus nəzərdə tutulur – F.V.) bütövlükdə Qars ətrafına göndərilmiş və bu məntəqədəki ermənilərlə məşğul olduğundan Axalkələk ətrafına kuvayi-qafiyə (yetərli qədər hərbi qüvvə) göndərilməsi hazırda mümkün deyil. İslam əhlinin can və mallarının xilas edilməsi üçün mümkünə, Batum ətrafından kuvayi-qafiyənin Ərdahan-Axalkələk xəttinə təcili şəkildə göndərilməsinə əmr və icazə verilməsini xahiş edirəm”¹¹.

Y.Şevki 3-cü ordu komandanlığına 16 may 1918-ci ildə ünvanlandığı başqa bir məktubunda isə 1 may 1918-ci ildə Axalkələk ətrafındakı kəndlərin ermənilər tərəfindən yandırıldığını, əhalisinin yox edildiyini məruzə edirdi¹².

Cavaxetdə törədilmiş soyqırım cinayətləri barədə rus hərbi həkimi(1-ci Aksire Dairəsi müfəttişi) Xoroşenko raportunda yazırdı:

“1917-ci ilin dekabrından 21 may 1918-ci il tarixinə qədər ermənilərin Axalkələk qəzasındakı yerli və müti müsəlman xalqa qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edəcəyəm.

İstər yerli gürcülərin mənə anladıqlarına görə, istərsə də, gözlərimlə gördüklərimi dolu göz yaşlarımla yazmağa başlayıram:

Keçən ilin (1917 – F.V.) dekabr ayının ortasına doğru ağbabalı 8 müsəlman duxoborlardan quru ot satın almaq üçün Boqdanovka kəndinə (Axalkələyin cənubundakı Xonçalı gölünün şərqində yerləşən rus kolonistlərinin yaşadığı kənd) gəlmişdilər. Bunu əvvəlcədən bildirim ki,

¹¹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983, №83, sənəd №1938, s. 227, 229.

¹² **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, №81, sənəd №1879, s. 428-432.

həmin zaman təhlükəsizlik məsələləri yerində olduğundan adıçəkilən müsəlmanların üzərilərində silah deyilən bir şey yox idi. Xocabəy kəndinin erməniləri bu xəbəri eşidincə, tez oraya gəlib bu 8 müsəlmandan 4-nü xəncərləyərək öldürdükdən sonra gözlərini ovmuş, dilləri ilə bədənlərinin digər qismini də kəsib vücudlarını parça-parça edərək, müxtəlif təhqirlər etmişdilər. Qalan 4-nü də tüfənglə öldürmüşdülər. Bundan sonra parçalanmış cəsədləri oda verərək yandırmış, tüfənglə öldürülən 4-nün cəsədini də sonradan ağbabalılara vermişdilər.

Ermənilər 1918-ci ilin yanvar ayından etibarən müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar. Öncə “silahlarınızı bizə təhvil verin, sizlərə əsla toxunmayacağıq” deyərək söz verdilər. Ermənilər bu sözlərinə inanan müsəlmanların əllərindəki silahları aldıqdan sonra onların kəndlərinə hücum edib sakinləri öldürməyə, kəndlərini dağıdıb yandıрмаğa və əşyalarını yağmalamağa başladılar. Beləliklə, Xosbiyyə, Kokia,* Varevan, Tok, Okam, Kulalis, Patkana, Sağamoy, Kuvaşa, Alandza və Xumris kəndlərini yandırdılar; dirriklərini, heyvanlarını və bütün əşyalarını özləri ilə apardılar; buralarda yaşayanların bəzilərini yerindəcə öldürdükdən sonra sağ qalan kişilər ilə bütün qadınları dustaq olaraq Axalkələk qəzasındakı bir düşərgədə topladılar. Axalkələk kampında dustaq edilmiş müsəlmanlara 24 saatda 1 funt (400 qr) çörək ilə sudan başqa bir şey vermədilər. Soyuq düşərgədə ac və sağlamlığa zərərli şərtlər içində olan müsəlmanlar arasında tif (yatalaq) xəstəliyi yayıldı. Həkimlər əsirlərin daha yaxşı bəslənmələri, təmiz saxlanılmaları üçün müraciət etsələr də, ermənilər buna qulaq asmayaraq müsəlmanları soyuq və natəmiz düşərgədə ac saxlamağa davam etdilər. Nəticədə müsəlmanlar hər gün ölürdülər. Müsəlmanlara edilən yardımlara belə ermənilər əngəl olur, hətta onları ziyarətə gələn yaxınlarının da əsir düşərgələrinə yaxınlaşmalarına icazə vermirdilər.

Fəqət 21 may 1918-ci ildə türk silahlı qüvvələri Karsak kəndinə gələndə bütün ermənilər qaçımağa başladılar. Qaçışarkən də axşam saat 5-də dustaq müsəlmanları xəncər və tüfənglərlə öldürdükdən sonra onların qaldığı evlərin damlarını üzərilərinə aşırıaraq, cəsədlərini də bu evlərin dağıntıları altında buraxdılar. Bir çoxlarının cəsədlərini də üzərinə kirəc tökərək çuxurlara atdıqdan sonra üstlərinə kerosin tökərək yandırdılar.

* Kokia – rus, gürcü və erməni mənbələrində Göyyə belə adlandırılır (F.V.).

Bu da XX əsrin “Ermənistan”ında yaşayan mədəni ermənilərin törətdikləri vəhşilik”¹³.

Xoroşenkonun bu raportu həmin dövrdə Tiflisdə yayımlanan “Albayraq” qəzetində və İstanbulda yayımlanan “İkdam” qəzetinin 1919-cu il 1 yanvar tarixli 7863-cü sayında dərc olunur.

Qeyd edək ki, raportda adı çəkilən Qarapapaq kəndi Sağamoyda ermənilər tərəfindən talanlar və qarətlərin törədildiyini Gürcüstan Müsəlmanları Milli Şurasının sədri Əlimirzə bəy Nərimanovun imzası ilə kənd sakini Böyük ağa Əbdüləziz ağa oğlu Həsənova verilmiş 4 dekabr 1919-cu il tarixli 311 nömrəli arayış da təsdiq edir¹⁴.

Cavaxetdə qarapapaqların üzləşdiyi acı tale qonşu mahallardakı soydaşlarını ciddi narahat edirdi. Erməni mənbələri Ağbaba qarapapaqlarının cənub-şərqdən Cavaxet ermənilərinin başının üstə hücum üçün uyğun vaxt gözləyən “Damokl qılıncı” tək asıldığını bildirirdilər. “Haraç” (tərcüməsi: “İrəli”) erməni qəzeti 1919-cu ildə nəşr olunmuş 4-cü sayında ağbabalıların 1918-ci ilin mart ayında Gümrüyə gəlmiş Axalkələk ermənilərinin nümayəndə heyətini bu sözlərlə hədələdiyini yazırdı: “Sizin ömrünüz bu dağlarda qar əriyənədek uzanacaq”¹⁵.

Göyyə qətliamı

Cavaxetin müsəlman kəndlilərinə qarşı ilk dəhşətli qətliam 1918-ci ilin mart ayında Göyyə kəndində törədilir. Göyyə Axalkələk qəzasının iri qarapapaq yaşayış məntəqələrindən idi. Bölgənin nüfuzlu ağalarından Kamaloğulları bu kənddə məskunlaşmışdılar və məşhur Alqazaxlı-Şıxlinskilər soyunun bir budağını təşkil edirdilər.

Usul-Xeço adı ilə tanınan axısqaqlı Xaçatur Ter-Karapetyanın başçılıq etdiyi silahlı daşnak quldurları 7 mart 1918-ci ildə Göyyəni mühasirəyə alıb top atəşinə və güllə yağmuruna tuturlar. Göyyəlilər iki gün dirəniş göstərə bilirlər. Silah-sursatları bitmək üzrə olan kənd müdafiəçiləri 9 marta keçən gecə ağ çarşablara bürünərək ən yaxındakı türk kəndi Otaya (Axısqa qəzası) keçirlər. Səhəri gün Göyyəyə daxil olan erməni silahlı quldurları kəndi yerlə-yeksan edir, evlərini tərək edə bilməyən və ya ermənilərin silahsız əhaliyə toxunmayacaqlarına inanan qoca, qadın və uşaqlardan ibarət dinc əhalinin bir qismini [*Kamaloğullarından Yusuf ağa və arvadı Xədicə xanım, Həsənpaşa, Rüstəm ağa və qardaşı Əli bəy; Pirməmmədlilərdən Məmməd; Nəbioğullarından Zübeydə nənə; Qırıq Şərafəddingillərdən Səhər nənə; Kor Həsəngillərdən Namaz və İlyas/Əlləz qardaşları; Güləhmədoğlu Molla Niyaz/Namaz (Göyyə məscidinin imamı); Dursungillərdən Topal*

¹³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi: 1918-1920*, Kardeş Matbaası, Ankara 1970, s.50-51; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. 1914-1918*, Cilt II. Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2005, s. 256.

¹⁴ *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA)*, fond 897, siyahı 1, iş №11, v. 521.

¹⁵ Sanosyan, *a.g.m.*

*Əlinin nişanlı qızı Billur və 17-18 yaşlarında 2 gənc (Molla Niyazın qayınları) və digərlərini]*¹⁶ qanına qəltan edir, sağ qalanları isə girov götürüb qonşuluqda yerləşən erməni kəndi Alastana aparırlar¹⁷.

Bölgənin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımını cinayətləri çox keçmədən Mesxet-Cavaxetin (Axısqa-Axalkələk bölgəsinin) cənubuna bitişik Ərdahan vilayətində ermənilərə qarşı əks həmlələrlə nəticələnir. Bəzi mənbələrdə qisas yönümlü Ərdahan hadisələrində yaxınları qətliama məruz qalmış göyyəliyərin də iştirak etdiyi vurğulanır¹⁸.

“Droebit Cavaxeli” (gürcücedən tərcüməsi: “Müvəqqəti Cavaxeti”) imzalı müəllif gürcüdülli “Ertoba” qəzetində dərc olunmuş “Daşnakların qana bulanmış əlləri” sərlövhəli irihəcmli məqaləsində Ərdahan hadisələrinin daşnakların Göyyədə törətdikləri vəhşiliyin nəticəsi olduğunu vurğulayaraq yazırdı:

“Ərdahan fəlakətindən düz bir həftə qabaq Axalkələk daşnakları gürcü müsəlmanların (*Gürcüstan müsəlmanlarının – F.V.*) yaşadığı tarixi Göyyə kəndini tarmar etdilər. Burada Zoryanın (*“Daşnaksutyun” partiyasının fəal üzvlərindən biri, həmin dövrdə Axısqa şəhər başçısı vəzifəsini tutan Zori Zoryan nəzərdə tutulur – F.V.*) yaxşı tanıdığı, öz “zinvorları”nın (*döyüşçülərinin – F.V.*) köməyi ilə kəndi mühasirəyə alıb viran qoyan, qadınların və uşaqların əsir götürülməsini, kəndin isə yerlə bir edilməsini əmr edən Usul-Xeçə fəaliyyət göstərirdi... Mən xüsusi qeyd edirəm ki, Göyyə kəndinin dağıdılması təşəbbüsü Axalkələk ermənilərinin daşnakçı şəhər rəhbərləri Markaryan və Ayvazyanın başçılığındakı milli şurasına məxsusdur. Elə bu şuranın qərarı ilə Usul-Xeçəyə Axalkələkdən toplar verilmişdi. Elə bu toplarla dinc kəndi qorxutdular,... uşaq və qadınları süngülərə taxdılar, sağ qalanları isə əsir götürüb erməni kəndi Alastana apardılar.

Bu, Ərdahan ermənilərinin qırğınına səbəb oldu, hansında ki, birbaşa kəndləri dağıdılmış, evləri viran qoyulmuş, bütün mal-mülkləri əllərindən alınmış, əkilib-səpilmiş tarlaları isə üç erməni kəndi arasında bölüşdürülmüş Göyyə müsəlmanları iştirak edirdi”¹⁹.

Göyyə qətliamından düz bir ay sonra – 9 apreldə Axısqa qəzasının gürcülər yaşayan Saro kəndində Göyyə, Varevan, Tok və digər kəndlərin girov götürülmüş türk-müsəlman sakinləri ərdahanlı ermənilərlə dəyişdirilərək azad edilirlər.

¹⁶ **Göyyə`də Türk Çağ**ı (hazırlayan: M.Kemaloğlu), RAF Yayınları, Ankara 2020, s. 55.

¹⁷ Artyuş Sanosyan, **1918-ci ildə Axalsix və Axalkələk qəzalarının özünümüdafiəsi**, “Hayastan” nəşriyyatı, İrəvan 1992, s. 144 (ermənicə); Kemaloğlu, **a.g.ə.**, s. 46-48.

¹⁸ **Ermənistan Tarix Arxivi**, fond 114, siyahı 2, iş №3, vv. 122-134 (Bax: http://www.javakhk1915-23.com/index_en.php?rpage=http://www.javakhk1915-23.com/J15-23_docs/J15-23_docs_abelian_ru.html, istifadə tarixi: 26.09.2018); **Ertoba** (gürcü dilində qəzet), №248, Tiflis 16 noyabr 1918, s. 3.

¹⁹ Droebit Cavaxeli, “Daşnakların qana bulanmış əlləri”, **Ertoba**, №248, 16 noyabr 1918, s. 3.

Mübadilə yolu ilə Axalkələkdə əsirlikdən qurtulan Xosbiyyə sakini Əli Rəşid oğlu ifadəsində bildirirdi:

“2/4/34-də (rumi təqvimi ilə 2 aprel 1334-cü il – miladi təqvimi ilə 2 aprel 1918-ci ildə) ermənilər Axalkələkin cənubunda Kolaksi (çox güman ki, Kulalis – F.V.) kəndinə getdilər və Çopurzadə Kamil, oğlu, qardaşı İlyas, İlyasın oğlu Əhməd və digər oğlu Gülməmməd, Yusufun oğlu Əli, Yusufun oğlu İsgəndər, İlyas oğlu Yəhya, Yəhyanın oğlu Hümmət, Qazının oğlu Abbas, Osmanın oğlu Əskər, hasomalı Dursun adında kimsələri qapılarının qarşısına gedib evlərindən çıxararaq qətl etmişdilər.

11/4/34-də (miladi 11 aprel 1918-ci ildə) Tok-Xertvisin şərqində qəryəli İsgəndər bəy adından kimsəyi Axalkələkdə həbsdən çıxartdılar və gözümün önündə qətl etdilər.

Bundan başqa Varevan, Göyyə-Xertvis ətrafından, kəndlərindən bir çox müsəlmanı qətl etmişdilər”²⁰.

Erməni müəllif A.Sanosyan “1918-ci ildə Axalsıx və Axalkələk qəzalarının özünü-müdafiəsi” kitabında Göyyə qətlini barədə yazır:

“Bakuryanlı osetinlərin də aktiv şəkildə iştirak etdiyi bir səhər hücumunda varlı ağaların yaşadığı türk kəndi yağmalandı. Hücum zamanı hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu. Ermənilər və müttəfiqləri tərəfindən 10 nəfər yaralandı və ya öldürüldü (alastanlı Peter Eroyan, Ağabəbə Avakyan və varevanlı Kürd Akon da öldürülənlər arasında idi). Türklərdən ölənlər və yaralananların sayı bilinmir. Bundan bir neçə ay öncə alastanlı özünümüdafiə birliklərinin komandanı Petuş Darbinyan tərəfindən qürurunu sındırdığı üçün öldürülən kokialı torpaq sahibi Məmməd bəyə aid torpaqların bu ay (aprelin əvvəli – F.V.) kəndlər arasında paylanılması ilə yanaşı, bəylərindən bəzilərinin öldürülməsi Kokia üçün böyük itkilər oldu.

Kokialı əsirlər (qadın, uşaq və yaşlılar) qonşu kənd Alastanda öncə böyük bir çadır düşərgəyə, daha sonra məktəb binasına yerləşdirildi.

Kokia, Varevan və Tok kəndlərindən əsir edilən türklər 9 aprel tarixində gürcü kəndi Saroda Ərdahan və digər yerlərdən gətirilən 1500 erməni əsir ilə mübadilə edildi.

Kokia kəndindəki olaylar Axalkələkdəki digər türk kəndlərində də təkrarlandı. Kiçik Xosbiyyə, Kulalis kimi bəzi türk kəndlərinin əhalisi əsir alındı, qalanı isə qaçdı...

²⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, № 83, sənəd №1937, s. 223, 225.

Bu kəndlər talan edildi, amma Kokia qədər yox²¹.

Göyyəli Xəlil ağa Kamaloğlunun (Xəlil ağa Kamalov*) xatirələrindən:

“Seyfəddin və Ələddin ağabəylərimlə birlikdə dayım Dursun bəyin [*Sağamoylu Dursun bəy Həsənov – F.V.*] bizə təsis etdiyi dükkanda [*Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində – F.V.*] yun ticarəti ilə məşğul olmağa başladım. Bu sıralarda ermənilərin müsəlman-türk köylərini [*Cavaxetdə – F.V.*] basıb talan etdiklərinə dair acı xəbərlər aldım... Əmizadə Əli ağa Şıxlinski Zaqafqaziya əsgəriyyəsinə böyük mövqevəzifə sahibi idi. Yanına gedib ona durumu anladım. Bu sırada Göyyə köyünün də ermənilər tərəfindən basıldığını və babam Həsənpaşanın, əmizadələrindən Yusuf ağanın, Pirməmmədoğlu Məmmədin və kəndimizin digər öndə gələnlərinin toplu halda şəhid edildiklərini öyrəndik²².

Göyyə əsilli Bahadır Kamaloğlu babası Hüseyn ağanın Kor Həsənin oğullarından Namaz və Əlləz kişilər, babası Həsənpaşa və əmizadələrindən Yusuf ağa ilə birlikdə ermənilərlə danışıqlar aparmaq üçün Göyyənin şimal-şərqindəki Azarvet kəndinə elçilik heyəti olaraq gedərkən Göyyənin çıxışında silahlı ermənilər tərəfindən alınandan vurularaq şəhid edildiyini söyləyir²³.

Göyyənin erməni qırğınından xilas olan sakinləri bir müddət sonra yerlə-yeksan edilmiş doğma kəndlərinə qayıtdıqları zaman ən elementar həyat şərtləri belə olmadığından böyük çətinliklərlə üzləşirlər və Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR) hökumətinə yardım üçün müraciət edirlər. Xəlil ağa Kamalovun Göyyə sakinləri adından ADR himayədarlıq nazirinə ünvanlandığı 21 oktyabr 1919-cu il tarixli məktubda bu barədə yazılırdı:

“1918-ci ilin mart ayında ermənilər bizim kəndi mühasirəyə alıb güllələrlə atəş açmağa başladılar. Evlərin hamısını dağıtdılar, uşaq və qocalara rəhm etmədən kişi əhalinin demək olar ki, hamısını qətl etdilər. Əhalinin sağ qalan hissəsi müxtəlif istiqamətlərdə qaçaraq zorla başqa-başqa kəndlərə çata bildi. Orada da ermənilər bu qaçqınları öldürməyə və olub-qalanlarını qarət etməyə başladılar. Beləliklə bizim kəndin hər iki cinsə mənsub 800 sakinindən bəzi uşaqlarla birlikdə cəmi 40 dul, qoca qadın xilas oldu. Müxtəlif yerlərdə daldalandıqdan sonra bu bədbəxt dullar özlərinin tamamilə dağıdılmış, sığınmaq üçün evləri,

²¹ Sanosyan, a.g.ə.; Kemaloğlu, a.g.ə., s. 45.

* Xəlil ağa Kamaloğlunun fotosəkli üçün bax: *Əlavə 2*.

²² Kemaloğlu, a.g.ə., s. 40.

²³ Kemaloğlu, a.g.ə., s. 40.

qidalanmaq üçün çörəkləri, geyimləri olmayan kəndlərinə qayıtdılar...”²⁴.

Məktub-müraciətin davamında Axalkələk qəzasında fəaliyyət göstərən Amerika komissiyasının yalnız ermənilərə kömək etdiyini vurğulayan X.Kamalovlu Azərbaycan hökumətindən yardım istəmək məqsədilə göyyəliyə öz aralarından onu seçib Bakıya göndərdiklərini qeyd edir və çıxılmaz vəziyyətdə olan dul qadınlara, yetim qalmış uşaqlara un, paltar və pul yardımını göstərilməsini xahiş edir.

Xəlil ağa Kamalovun müraciəti ADR himayədarlıq nazirinin dərkənarı əsasında 8 noyabr 1919-cu il tarixli müşayiət məktubu ilə baxılması üçün Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəyə göndərilir²⁵.

Qeyd edək ki, ADR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyində qeydiyyatdan keçmiş 18 noyabr 1919-cu il 4655 nömrəli sənəddən “Göyyə qaçqını” Xəlil ağa Kamalovun ADR Əkinçilik Nazirliyinin Dəftərxanasında işlə təmin olunduğu bəlli olur. Həmin sənəd X.Kamalovun dövlət qulluğuna qəbul olunduğu Bakı şəhərinə ev əşyalarının (tikiş maşını və s.) aparılması və 5 nəfərdən ibarət ailə üzvləri ilə birlikdə qaçqın vaqonunda ödənişsiz getməsinə icazə verilməsi xahişini özündə ehtiva edirdi²⁶.

Mətbuat səhifələrindən aydın olur ki, Göyyə qətləmi çox keçmədən ermənilərin öz aralarında məhkəmə çəkişməsinə səbəb olur. İv. Pnçikyan Tiflisdə ermənicə yayımlanan “Mşak” (tərcüməsi: “Zəhmətkeş”) qəzetinin 1918-ci il 119-cu sayında Axalkələk şəhərinin həmin dövrdəki başçısı M.Markaryanı “daşnak qəhrəmanı Usul Xəço” ilə birlikdə Göyyədə etnik təmizləmə aparmaqda ittiham edir. M.Markaryan böhtana görə Pnçikyanın hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmasını tələb edir²⁷.

Göyyə-Ərdahan hadisələri ilə eyni zamanda Axısqa (Axalsıx) qəzasında da ermənilərlə müsəlmanlar arasında silahlı qarşıdurma yaranır. General Q.Arcevanidzenin komandanlığı altında gürcü hərbi birləşmələrinin qəzaya yeridilməsi toqquşmaların daha böyük miqyas almasını əngəlləyir. Adıçəkilən məqaləsində Axısqa hadisələrinə də öləri nəzər yetirən D.Cavaxeli yazırdı: “Məhz bu dövrlərdə Axalsıxın civarlarında da belə mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı və daşnak “zinvor”ları hər gün müsəlman qadın və uşaqlarını əsir götürüb Axalsıxa aparırdılar, sonra isə danışıqlar və həqiqi ticarət başlayırdı. Axalsıxın sabiq şəhər başçısı və hazırda Gürcüstan parlamentinin üzvü olan daşnak Zoryan yəqin ki, bu mənzərələri xatırlayır. O, daşnak “zinvor”larının qumbara ilə Axalsıx qalasına sığınmış müsəlman uşaq və qadınlara hücum etdiyini də xatırlamalıdır.

²⁴ ARDA, fond 897, siyahı 1, iş №26, v. 521; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv (ARPIİSSA), fond 276, s. 9, iş №9.

²⁵ ARDA, fond 897, siyahı 1, iş №26, v. 548-549.

²⁶ ARDA, fond 897, siyahı 1, iş №26, v. 550.

²⁷ Возрождение, №129, 3 июля 1918.

O zaman xalq qvardiyaçıları yetişməsə, Axalkələk kimi, burada da günahsız insanların qanı axıdılacaqdı”²⁸.

Ərdahan olaylarının Zaqafqaziya Seymində müzakirəsi

Zaqafqaziya Seyminin 18 mart (köhnə tarixlə 5 mart) 1918-ci il tarixli iclasında Göyyə faciəsi barədə söz belə açılmadan Ərdahandakı vəziyyət müzakirə olunur. İclasın stenoqramı Tiflisin gürcüdilli mətbuatında – milli-demokrat yönümlü “Sakartvelo” qəzetində və sosial-demokrat yönümlü “Ertoba” qəzetində çap olunur²⁹. Stenoqramdan bəlli olur ki, Zaqafqaziya Komissarlığının sədri Yevgeni Qeçəkori iclasda Ərdahandan daxil olan depeşalara (təcili teleqramlara) əsaslanaraq bu şəhəri və ətrafındakı kəndləri müsəlmanların mühasirəyə aldığı və yerli xristian əhalini qırmaqla hədələdiyini bildirir, Seymi məsələ ilə bağlı görülə biləcək mümkün tədbirləri aydınlaşdırmağa çağırır. Y.Qeçəkori çıxışında, həmçinin, Gümrü administrasiyasının Şörəyel mahalındakı Molla Musa kəndinə və digər müsəlman məntəqələrinə hökumətin icazəsi olmadan erməni dəstələri göndərdiyini Seym üzvlərinin nəzərinə çatdırır. Ondan sonra söz alan menşevik fraksiyasının üzvü Aleksandr Lomtatidze aralarında demokratiya cəbhəsinə qarşı işləyən daxili əlin olduğunu deyir və Ərdahana hücum edən qüvvələrə də xarici agentlərə bağlı bu əlin rəhbərlik etdiyini vurğulayır, onu xəyanətkar adlandırır və hökuməti ona qarşı ciddi ölçü götürməyə çağırır. Daşnak Arutyunyants oxşar hadisələrin eyni şəxslərin rəhbərliyi ilə Gəncədə və İrəvan quberniyasında da törədildiyini, bunun xəyanət olduğunu, sülh və ya silah yolu ilə, fərqi yoxdur, ona son qoyulmalı olduğunu deyir və Ərdahana istintaq komissiyasının göndərilməsini təklif edir. Sonra müzakirəyə müsavətçi Şəfi bəy Rüstəmbəyov, yenidən Y.Qeçəkori və müsəlmanların sosialist blokundan Əlixan Qantəmirov, “İttihad” firqəsindən Sultan Məcid Qəniyev (Qənizadə) və müsavətçi Mustafa Mahmudov qoşularaq öz fikirlərini aşağıdakı ardıcılıqla ifadə edirlər:

Ş.Rüstəmbəyov:

“Ciddi tədbirlərin görülməsi ilə bağlı biz razılaşa bilərik, ancaq müvafiq sənədlər olmayınca, burada gizli əlin olduğunu qəti şəkildə söyləyə bilmərik. Biz menşeviklərin və daşnakların nümayəndələrinin yekun rəyi ilə razılaşa bilmərik. Qoy istintaq komissiyası yaradılsın və xəyanət barədə danışan şəxslər bu komissiyaya təsdiqləyici sənədlər təqdim etsinlər. Belə istintaq tədbirləri İrəvan quberniyasında da aparılsın. Onda bəlkə tarix göstərə, bu gizli əl sistemə şəkildə harada və necə işləyirdi. Mən bizim aramızda sülhün bərqərar olmasının qarşısını alan ustalaşmış əlin olduğu barədə menşeviklərin nümayəndələrinin fikrini bölüşmürəm. Ərdahandakına bənzər hadisələr Rusiyada da çox

²⁸ Cavaxeli, a.g.m.

²⁹ Bax: *Sakartvelo*, №51, 8 (21) mart 1918, s. 3; *Ertoba*, №53, 6 (19) mart 1918, s. 3.

baş verir, orada da bütöv şəhərləri ələ keçirirlər və yandırirlar, ancaq sənədlər və faktlar olmayınca, xəyanət barədə danışmaq qeyri-mümkündür”³⁰.

Ş.Rüstəmbəyov nitqində Gümrü ətrafındakı türk-müsəlman kəndlərinə yerli hakimiyyət dairələri tərəfindən erməni silahlı dəstələrinin göndərilməsi məsələsinə də toxunaraq, belə dəstələri göndərmə səlahiyyətinə yalnız Zaqafqaziya hökumətinin malik olduğunu deyir.

Y.Qeçəkori: “Müzakirə xüsusi hal aldı. Mən bəyan edirəm ki, hökumətdə burada danışılan nəticələrə gəlməyə imkan verən heç bir sənəd olmayıb və yoxdur. Ərdahan hadisələri barədə əlavə olaraq daha bir məlumatı diqqətinizə təqdim edirəm: Qarsdan oraya hökumətdən soruşmadan nizam-intizam yaratmaq üçün erməni-yunan cəza dəstəsi göndərilib”.

Ə. Qantəmirov: “Köhnə rejim və Kerenskinin* hakimiyyəti dövründə də müsəlmanları xəyanətdə günahlandırirdılar, ancaq bu düzgün deyildi. Müsəlman kəndlərində xəyanət yoxdur və sənədlər olmayıncaya qədər, onlara qarşı cəza dəstələrini göndərmək olmaz. İnqilabi təşkilatlar müsəlman kütlələrinin yeni hökumətə qarşı etimadını qazanmaq üçün heç nə etməyiblər. Başa salmayıblar ki, köhnə Rusiya yoxdur və yeni hökumət də onların əleyhinə deyil”³¹.

Sonra natiq bir neçə nümunə gətirir və müsəlman kütlələrin yeni hökumətə etimad göstərməsinin mümkün olmadığını bildirir:

“Qars vilayətində bu günədək bizim inqilabi təşkilatlar millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini həyata keçirməyiblər. 1914-cü ildə, müharibənin ilk dövründə Ərdahanı məhv etdilər, məscidini dağıtdılar, sakinlərini – müsəlmanları isə öz ev-əşiyindən çıxarıb didərgin saldılar. Onların yurd yerlərinə, evlərinə digərlərini – qeyri-müsəlmanları yerləşdirdilər. Bu gün müsəlman kəndlilər Ərdahanı alıblarsa, bununla onlar öz evlərini, öz mülklərini geri qaytarıblar. Çünki onların əllərindən alınanları geri qaytarmadılar və onlar zorla öz mülklərini qaytarmağa məcbur oldular. Bu isə xəyanət yox, ədalətdir (alqışlar və səslər: doğrudur!). Bu dövlət yox, yerli səviyyəli məsələdir. Müsəlman kəndlilər hamıdan çox inqilabın (1917-ci il Oktyabr çevrilişi nəzərdə tutulur – F.V.) qazanclarının təsdiq olunmasında maraqlıdır və həmrəylik göstərsək, anarxiyanın da sonu gələr”³².

³⁰ **Ertoba**, №53, 6 (19) mart 1918, s. 3.

* Aleksandr Kerenski (1881-1970) – 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabının öndərlərindən biri, 1917-ci ilin iyul ayından Oktyabr bolşevik çevrilişinədək Müvəqqəti hökumətin sədri – (F.V.).

³¹ **Ertoba**, №53, 6 (19) mart 1918, s. 3.

³² **Ertoba**, №53, 6 (19) mart 1918, s. 3.

S.Qəniyev: “Rüstəmbəyov sanki ittihamlara qarşı özünü doğrultmağa çalışırdı. Mən bununla razılaşmıram. Burada heç kəs müsəlmanlar haqqında danışmadı, kimsə xəyanətkardırsa, hökumət ona qarşı tədbir görməlidir”.

M.Mahmudov:

“Mən dünən Axalsıxdan qayıtdım. Orada müsəlmanlar və gürcülər arasında ixtilaf baş vermişdir. Anlaşılmazlığın səbəbi 116-cı alayın mal-mülkü idi. Zaqafqaziya Komissarlığının qərarı ilə bu mal-mülk bərabər şəkildə müsəlman və gürcü alayları arasında bölünməli idi. Bir müddət sonra Tiflisdən ikinci qərar gəldi ki, müsəlmanlara bu mal-mülkün yarısını verməyin. Bu halda Zaqafqaziya Komissarlığı hansı məcburiyyət altında qalaraq hərəkət edirdi, yoxsa bu həmin təşkilati qüvvənin işi deyildi? Müsəlmanlar Axalsıxda alay yaradıblar, Abastumanı qoruyurlar, ancaq hələ ki, silah almayıblar. Bəli, bizim aramızda müsəlmanların etimadsızlığını yaradan təşkilati qüvvələr var. Mənşeviklər və daşnaklar əmin edir ki, burada təşkilati qüvvə fəaliyyət göstərir. Aydınır ki, bizi günahlandırır. Biz isə bütün müharibə boyu loyallığımızı qoruyurduq və əgər biz xəyanət etsək, rusun ordusu Qafqaz dağlarının o tərəfindən başını sıyırıb çıxardı, necə ki, Sarıqamışdan Ərzuruma doğru çıxarmışdı”³³.

Bu çıxışlardan sonra yenidən söz istəyən A.Lomtatidze bütöv bir milləti ittiham etmədiklərini, Ərdahan dağlarında hər şeyin təşkilatlanmış şəkildə baş verdiyini deyir və Ə.Qantəmirovun nitqi üzərində dayanır: “Ərdahan dağlarında baş verənlər Qantəmirovun xoşuna gəlir, ancaq o demədi ki, onlar Osmanlı imperializminə qarşı gedəcəklər”. Bu çıxışa cavab olaraq Ə.Qantəmirov A.Lomtatidzenin hadisələri düzgün təhlil etmədiyini söyləyərək müsəlman kəndlilərinin inqilabın hərərətini hiss etmədikləri barədə fikrini təkrarlayır.

Daha sonra Seymin üzvlərindən Nəsim bəy Usubbəyov, İ.Qobeçiya, İ.Ramişvili və İ.Tsereteli söz alaraq müzakirəyə qatılırlar.

N.Usubbəyov (“Müsavət”) Ərdahan hadisələrini araşdırmaq üçün oraya təcili şəkildə nümayəndə heyətinin göndərilməsini tələb edir.

İ.Qobeçiya (sosialist-inqilabçı): “Bizdə Rusiyada baş vermiş hadisələr təkrarlanır. Burada kimisə ittiham etmək olmaz. Burada xəyanətkarlar yoxdur, əks halda bütün Zaqafqaziya məhv olardı. Ərdahan silahlı qüvvə yox, nümayəndə heyəti göndərilməlidir”.

İ.Ramişvili (sosial-demokrat) çıxışında heç kəsin müsəlmanları günahlandırmadığını və müsəlmanlara qarşı cəza qüvvələrinin göndərilməsini dilinə gətirmədiyini

³³ Ertoba, №53, 6 (19) mart 1918, s. 3.

söyləyərək, 1905-ci ildə erməni-tatar qırğınına xatırladıqlarını, bunun da nə ermənilər, nə də tatarlar tərəfindən deyil, başqaları tərəfindən təşkil edildiyini, gürcü vilayətlərində baş vermiş qarışıqlıqda da, eşelonların sakinlərə hücumunda* da qara qüvvələrin əli olduğunu deyir: “Mən düşünürdüm ki, biz ümumiyyətlə anarxiyaya qarşı ölçü götürmək üzərində işləyəcəyik. Ancaq burada mövzu üzrə deyil, kim nə barədə istəyir, o haqda danışırdı. Aydın oldu ki, biz fərqli düşünürük”³⁴.

İ.Tsereteli (sosial-demokrat) də Ərdahanı xəyanət yox, anarxiya olduğunu deyir və ona qarşı ciddi tədbirlərin görülməsini tələb edir. İ.Tseretelinin çıxışından sonra müzakirələr bitir və menşeviklərin qətnaməsi qəbul olunur. Qətnamədə Seym hökuməti Osmanlı ilə həmsərhəd bölgələrdə anarxiyanın qarşısının alınması üçün təcili və qəti tədbirlər həyata keçirilməsini təklif edirdi³⁵.

Seymdəki müzakirələrdən göründüyü kimi, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının bu ali qanunverici orqanının bəzi daşnak və menşevik təmsilçilərinin Ərdahan müsəlmanlarını dövlətə və 1917-ci ildə baş vermiş inqilabın prinsiplərinə xəyanətdə suçlayıb hadisələrə siyasi don geyindirmək cəhdləri, eləcə də müsəlmanlara qarşı cəza tədbirləri görmək üçün bu şəhərə silahlı dəstələr göndərmək barədə təklifləri Seymin müsəlman deputatlarının sərt təkisi ilə üzləşərək nəticəsiz qalır. Seymdə Müsəlman Sosialistlər Qruplarının üzvü Ə.Qantəmirov və müsavətçi M.Mahmudovun əsaslı nitqlərindən Ərdahan və Axısqa (Axalsıx) hadisələrinin əsl mətləbini müəyyən etmək mümkündür.

Göyyə qətləli barədə susmağa üstünlük verən gürcü mətbuatı da Ərdahan və Şimal-Şərqi Anadolunun digər yaşayış məntəqələrindəki durum barədə xəbərlərlə mütəmadi olaraq öz oxucusunu bilgiləndirirdi. “Ertoba” qəzeti Qars vilayətinin komissarı Dzamoyevin Ərdahandan məlumatlarını yayımlayırdı. Qəzet 1918-ci il tarixli 54-cü sayında “Yeni xəbərlər” xronikasında Ərdahan vilayətində yaşayan xristianların müsəlman milli şurası vasitəsilə evakuasiya olunmasının zəruriliyini vurğulayaraq, Dzamoyevə istinadən yazırdı: “Merdenik və Ərdahan ətrafında şiddətli döyüşlər gedir. Tatarlar Qarsı ələ keçirmək istəyir. Hərbi vəziyyət elan olunub. Şəhərdə bütün hakimiyyət hərbiçilərin əlindədir. Sarıqamışdan şəhər idarəsinin üzvü Şarafyan bildirir ki, məcburi köçkünlərin sayı günü-gündən artır və hazırda 10 min nəfərə yaxındır”³⁶.

Dzamoyev tərəfindən Daxili İşlər Nazirliyinin komissarı Qantəmirova 18 martda ünvanlanmış və “Ertoba”nın 1918-ci il tarixli 55-ci sayında dərc olunmuş məktubundan

* 5 (18) dekabr 1917-ci ildə imzalanmış Ərzincan andlaşması nəticəsində Birinci Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsindən öz vətənlərinə çəkilən rus əsgəri eşelonları Cənubi Qafqaz üzərindən keçən dəmiryolu xətlərindən istifadə edirdilər. Bu zaman dəmiryol stansiyalarında əsgərlərlə yerli sakinlər arasında toqquşmalar baş verirdi. Bu toqquşmalar sırasında Borçalı və Gəncəbasar türkləri daha çox insani itkilər vermişdi.

³⁴ **Ertoba**, №53, 6 (19) mart 1918, s. 3.

³⁵ **Ertoba**, №54, 7 (20) mart 1918, s. 2.

³⁶ **Ertoba**, №54, 7 (20) mart 1918, s. 2.

bəlli olur ki, Sarıqamışın hərbi komissarı vəzifəsinə milliyətcə erməni Arzumanov təyin olunubmuş³⁷. Bu fakt Əhməd bəy Ağayev tərəfindən Seymin 20 mart tarixli iclasında narazılıqla dilə gətirilirdi:

“Mən Seymin üzvü Qrişa Arzumanovun (daşnak) Qarsın hərbi komissarı təyin olunması barədə eşitdim. Onun belə məsuliyyətli vəzifəyə təyin olunması qeyri-mümkündür, ən əsası ona görə ki, o, Seymin üzvüdür, ikinci də onun Şaumyana bağlılığı var...”³⁸.

Qeyd edək ki, “Sakartvelo” qəzeti Qars vilayətindəki vəziyyətə dair bəzi məlumatları Q.Arzumanova istinadən yayımlayırdı³⁹.

24 martda Ərdahan xristianlarının təmsilçiləri Tiflisə gəlib Y.Qeçəçkoriylə görüşlər və təxliyə olunmaları üçün hökumətdən köməklik göstərilməsini istəyirlər. Onlara istəklərinin yerinə yetirilməsində yardım ediləcəyi barədə söz verilir⁴⁰. Nəticədə Ərdahan ermənilərinin çoxu Axalkələyə və Axısqaya yerləşdirilir. Mətbuat səhifələrində Axısqaya gəlmiş bu ermənilərin dilindən Ərdahanda baş vermiş hadisələr zamanı Karatarov, Behiş bəy, Maçabeli adlı və ya soyadlı şəxslərin, Behzad bəy Abaşidzenin, Teymur bəy, Cəlal bəy və Aslan bəy Acaralıların orada olduqları, müsəlmanların başçılarından Hafiztikaneli, Qaraşarov,* Abaşidze soyadlı şəxslərin xalqı nizam-intizama səslədiyi bildirilirdi⁴¹.

Xosbiyyə müsəlmanlarının qətləmi

Tiflisdəki erməni milli şurasının əslən cavaxətli fəal üzvü, Axalkələk qəzasının erməni icmasının idarə heyətinin katibi Poqos Abelyan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasının xalq xarici işlər komissarı Askanaz Mravyana sonuncunun istəyi əsasında hazırladığı 17 iyul 1921-ci il tarixli hesabat məruzəsində Cavaxetin tarixi və coğrafi mövqeyi barədə qısa məlumat verərək, 1918-ci ildə Axalkələk qəzasında baş vermiş hadisələrə də ardıcılıqla, fəqət erməni təbliğatı prizmasından nəzər yetirirdi⁴². Bu hesabat hər nə qədər qərəzli şəkildə tərtib olunsa da, digər mənbələrlə müqayisəli təhlil prinsipi əsasında tarixi həqiqətlərin ortaya çıxarılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. P.Abelyanın Cavaxetin türk-müsəlman əhalisinin başına açılan zülmələr, xüsusən də Axalkələk qəza mərkəzinin yaxınlığında yerləşən Xosbiyyə kəndinin müsəlman gür-cülərdən və qarapapaq tərəkəmələrindən ibarət olan əhalisinə qarşı ermənilərin törətdiyi qətləmi barədə məlumatları önəmlidir. Xosbiyyə sakinlərinin məruz qaldığı amansızlıqlar barədə P.Abelyan aşağıdakıları açıqlayırdı:

³⁷ **Ertoba**, №55, 9 (22) mart 1918.

³⁸ **Ertoba**, №56, 10 (23) mart 1918, s. 3.

³⁹ **Sakartvelo**, №52, 9 (22) mart 1918, s. 3.

⁴⁰ **Ertoba**, №58, 13 (26) mart 1918, s. 2.

* Rza bəy Qaraşarlı – Azərbaycan Demokratik Respublikasının parlament üzvü olmuş, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qars-Ərdahan bölgəsində fəaliyyətinin tənzimlənməsində fəal iştirak etmişdir.

⁴¹ **Sakartvelo**, №71, 1 (14) aprel 1918, s. 2.

⁴² **Ermənistan Tarix Arxivi**, fond 114, siyahı 2, iş №3, vv.122-134 (http://www.javakhk1915-23.com/index_en.php?rpape=http://www.javakhk1915-23.com/J15-23_docs/J15-23_docs_abelian_ru.html, istifadə tarixi: 26.09.2018).

“Hakimiyyətin qayda-qanuna riayət etməyə dəvət etmədiyi xuliqanlıq edən yerli ünsürlər, erməni eserləri (sosialist-inqilabçılar – F.V.) və daşnaklarının (sonuncular daha nüfuzlu idilər) başçılığı altında həbs-xanada oturan 300-400 türk əsirinin, əsasən də aralarında mülkədar nəsləli Palavandovların da bütün üzvləri olan zənginlərin üstünə hücum edirlər, onların namusunu ləkələyirlər, qarət edirlər və hamısını evdə yandırırılar. Seym və Milli şura hadisələrin bu cür inkişafının qarşısının alınması üçün heç nə etmədilər”⁴³.

Xosbiyyə qətlində əslən Çıldır gölü sahilində yerləşən Gerəşen (indiki Boz-yiğit) kəndindən olub Xosbiyyədə məskunlaşmış Şərif ağa, onun kəndin imamı olan oğlu Molla Əbubəkir camaatı ilə bərabər məscidin önündə öldürülmülər⁴⁴.

D.Cavaxeli özünün “Daşnakların qana bulanmış əlləri” məqaləsində Xosbiyyə kəndinin sakinlərinin başına gətirilmiş müsibət – “bənzərini erməni-tatar nifaqı xatırlamayan böyük və tükürpədicə vəhşilik” barədə də məlumat verərək, daşnakların əvvəlcə xosbiyyəliələrin hamısını, hətta məşhur xeyriyyəçi Məmmədəli bəy Palavandovu əsir götürüb Axalkələyə apardıqlarını və əksərini qəddarlıqla qətl etdiklərini yazırdı:

“Axalkələk yaxınlığında qədim gürcü kəndi var – Xosbiyyə, harada ki, indi Palavandişvili soyadlı müsəlmanlaşmış gürcülər yaşayırlar. Daşnaklar bu kəndi bütünlükdə əsir götürüb Axalkələyə apardılar. Onlar məşhur xeyriyyəçi, o zaman Cavaxetin gürcü xeyriyyə cəmiyyətinin sədri olan və bütün mədəni ictimaiyyətə səxavətlə yardım göstərən Məmmədəli bəy Palavandovun özünə də mərhəmət etmədilər. Ötən il Axalkələkdə açılmış müsəlman gürcü uşaqlarının təhsil aldığı gürcü gimnaziyasının xərclərinin yarısını o çəkmişdir. Daşnaklar Palavandişvilinin ailəsini əsir götürdülər və onun mal-mülkünü talan etdilər. Bu, Batum sülh müqaviləsi ilə geri çəkilməyə məcbur olub iki qəzanı (Axısqa və Axalkələk qəzaları – F.V.) düşməne (Osmanlı nəzərdə tutulur – F.V.) verənə qədər davam etdi. Məhz bu zaman indiyədək bənzəri görünməyən bir böyük vəhşilik baş verdi. Şəhəri (Axalkələyi – F.V.) boşaldana qədər xosbiyyəli müsəlmanları çıxarıb Axalkələk küçələrində başlarını kəsdilər”⁴⁵.

⁴³ **Ermənistan Tarix Arxivi**, fond 114, siyahı 2, iş №3, vv.122-134 (http://www.javakhk1915-23.com/index_en.php?page=http://www.javakhk1915-23.com/J15-23_docs/J15-23_docs_abelian_ru.html, istifadə tarixi: 26.09.2018).

⁴⁴ Kemaloğlu, **a.g.ə.**, s. 50-51.

⁴⁵ Cavaxeli, **a.g.ə.**

Göründüyü kimi, P.Abelyan Xosbiyyə müsəlmanlarının yandırılaraq, gürcü müəllif D.Cavaxeli isə başlarının kəsilərək öldürüldüyünü yazırlar. İstənilən halda Xosbiyyənin müsəlman-gürcü və türk-azərbaycanlı əhalisinin insanlıq çərçivəsinə sığışmayan vəhşiliklə və qəddarlıqla qətləmə məruz qaldığı bəlli olur.

Daşnakların xosbiyyəliyərdən yalnız Məmmədli bəy Palavandovu və ailəsini öldürməyərək şəhərdən çıxardıqlarını qeyd edən D.Cavaxeli onların gürcülər tərəfindən xilas edilərək Tiflisə göndərildiyini bildirir, məqaləsinin davamında Xosbiyyədə törədilmiş vəhşiliklərin sonradan Axalkələk qəzasının erməni əhalisini didərgin salıb “Bakuryan meşələrində aclıqdan-soyuqdan qəbirədek gətirdiyini” söyləyirdi:

“Bütün bunlardan sonra qəza sakinləri qorxudan öz kəndlərində qala bilmədilər, intiqamdan qorxurdular. Ona görə kor xalq tərpendi, özünün qidasını-yemini atıb Bakuryan meşələrində və Tsalka civarlarında daldalandı. Markaryan-Ayvazyanlar isə vaxtında gizlənmə bildilər. Həyəcanlanmış xalq onları yaman axtarırdı. Onlar isə ermənilərin nümayəndələrinin sonradan Bakuryanda xalqı dəhşətli vəhşiliyi törədənləri axtarıb tapmağa və cəzalandırmağa çağırmasına baxmayaraq, indi Tiflis küçələrində sərbəstcə gəzirilər”⁴⁶.

Xosbiyyə qətləməsinin törədildiyi gün ilə bağlı təqdim etdiyimiz mənbələrdə fərqli tarixlər qeyd olunur. Dr. Xoroşenko raportunda qətləmənin Osmanlı ordu birliklərinin sərhədanı Karsak kəndində döyüş mövqeyi tutduğu zaman – 21 may 1918-ci ildə, D.Cavaxeli isə Batum sülh müqaviləsinin* şərtləri əsasında türk əsgərlərinin Axalkələk qəza mərkəzinə gəlişinə qədər, yəni 4-5 iyun 1918-ci ildə baş verdiyini yazırdı. Zənnimizcə, Xoroşenkonun göstərdiyi tarix daha məntiqə uyğun və dəqiqdir.

Gürcü mətbuatı cavaxetli erməni qaçqınlar barədə

Axalkələk qəzasında müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmələr Şimal-Şərqi Anadoluda ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində uğurlu əməliyyatlar aparan Osmanlı ordu birliklərini 4 iyun 1918-ci ildə imzalanmış Batum andlaşmasının şərtlərinə görə rəsmən onlara məxsus olan bu qəzaya doğru vaxt itirmədən yön almağa sövq edir. 5 iyunda Osmanlı ordusunun VI korpusunun iki həftədən çox Karsak kəndində mövqə tutub əmr gözləyən 123-cü alayı Axalkələk qəza mərkəzini ələ

⁴⁶ Cavaxeli, a.g.ə.

* 1918-ci ilin 11 mayında Batumda Osmanlı Dövləti ilə Zaqafqaziya (Məvareyi-Qafqaz, Transqafqaz) Demokratik Federativ Respublikası arasında başlayan danışıqlar 4 iyunda sülh müqaviləsinin imzalanması ilə yekunlaşır. Bu müqavilə Osmanlı ilə Cənubi Qafqazda yeni yaranan üç dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Gürcüstan Demokratik Respublikası və Ararat Respublikası arasında imzalanır. Batum andlaşmasına görə Əlvə-i Selse (Batum, Qars və Ərdahandan ibarət olan üç sancaq) rəsmən Osmanlıya qaytarılır, Osmanlı-Gürcüstan sərhədi Çolok çayı, Abastuman və Azqurun cənubundan keçir və beləliklə, Axısqa və Axalkələk qəzaları da (Azqur və Abastuman istisna olmaqla) Osmanlı hakimiyyəti altına verilir.

keçirir. Bundan sonra müsəlmanlara qarşı qeyri-insani davranışların, törətdikləri amansız qətləmlərin cavabsız qalmayacağından ehtiyat edən qəzanın erməni əhalisi heç bir zorakılıq tətbiq olunmadan kütləvi şəkildə öz ev-əşiklərini atıb Borjom-Bakuryan meşələrinə, Tsalka (Barmaqsız, Trialet) dağlarına qaçırlar. Qışın başlanğıcına qədər dağlarda daldalanan bu qaçqınlar soyuqların düşməsi və yayılmış xəstəliklər səbəbindən ağır fəlakətlə üzləşirlər. Erməni ictimaiyyəti və mətbuatı buna görə Gürcüstan Demokratik Respublikasının (GDR) hökumətini kəskin ittiham edir.

Məhz bu ittihamlar “Droebit Cavaxeli” imzalı müəllifi 1918-ci ilin mart-iyun aylarında Axalkələk qəzasında və Ərdahanda baş vermiş faciələrdən xeyli sonra onların üzərindən sirr pərdəsini götürüb həqiqəti üzə çıxaran, haqqında bəhs etdiyimiz “Daşnakların qana bulanmış əlləri” sərəlvhəli irihəcmli məqalə* ilə çıxış etməyə, “Ertoba” qəzetini isə nəhayət ki, biganəliyini pozaraq bu məqaləni özünün 16 noyabr 1918-ci il tarixli sayında çap etdirməyə vadar edir.

P.Abelyan yuxarıda istinad etdiyimiz hesabat məruzəsində Osmanlı qüvvələrinin 1918-ci ilin iyun ayında Axalkələyə gəlişi məsələsinə toxunaraq, oradakı silahlı erməni dəstələrinə komandanlıq edən polkovnik Arakelyanın türk əsgərlərinin görünməsi ilə Bakuryan istiqamətində ilk qaçanlar arasında olduğunu bildirirdi. P.Abelyanın sözlərinə görə, onun özü Tiflisdən Axalkələyə osmanlılardan 2 gün əvvəl erməni-müsəlman bloku və icmalarının nümayəndəsi** qismində xalqlar arasında sülhün yaradılması missiyası ilə gəlmiş, Axalkələkdəki erməni ziyalıların rəhbərinin və Tiflisdəki erməni milli şurasına tabe olan polkovnik Arakelyanın fərariyyətindən sonra on minlərlə əhalinin təhlükəsiz şəkildə qəzanı tərk etməsi üçün rus kapitan Reznikov ilə birlikdə 2-3 gün türk əsgərlərinə müqavimət göstərilməsini təşkil etmişdir.

1918-ci il may ayının sonunda Borjom şəhərindən teleqrafla GDR hərbi naziri Qiorqi Qeorqadzeye Axalkələyi tərk etmiş erməni silahlı dəstələrinin yalnız gürcülərin səyi nəticəsində geri qaytarılması barədə məruzə edilirdi: “Qəzetlərdə Axalkələk qəzasının guya ki, türklər tərəfindən tutulduğu barədə məlumat yayılıb... Bu məlumat yəqin ki, erməni qoşunlarının şəhərdə hər şeyi atıb dağılması nəticəsində Axalkələkdə yayılmış panika ilə bağlıdır. Bizim Saro-Kilda-Qoqaşen xəttindəki dəstəmiz öz mövqelərini tərk etməmiş və erməni qoşunlarını Axalkələyə qayıtmağa məcbur etmişdir.”⁴⁷

P.Abelyan Axalkələyi fəth edən Osmanlı hərbi birləşmələrinin 1000-2000 arası əsgərdən ibarət olduğunu vurğulayaraq, qəzanı sayı elə də çox olmayan türk əsgərlərindən qoruya bilməməkdə polkovnik Arakelyanla bərabər GDR hökumətini günah-

* Məqalənin tam tərcüməsi üçün bax: *Əlavə 1*.

** Bölgələrdə anarxiyanın qarşısının alınması məqsədilə birgə müsəlman-erməni bürosunun yaradılması Müstəqil Zaqafqaziya Hökumətinin – Zaqafqaziya Komissarlığının ticarət və sənaye naziri Məmməd Yusif Cəfərovun başçılığı altında müsəlmanların və ermənilərin Tiflisdə keçirilən toplantısında qərara alınmışdır (Bax: **Sakartvelo**, №10, 13 (26) yanvar 1918).

⁴⁷ **Возрождение**, №104, 1 июня 1918.

landırırdı. O, gürcü hökumətini, həmçinin, Bakuryan sərhədində qaçqınların silahlarını əllərindən almaqda və “türk bozqurdu” qarşısında müdafiəsiz buraxmaqda, onlar arasında qayda-qanunu tənzimləmək üçün göndərdiyi milislərin isə əksinə talançılıq etməsinə, eləcə də Tiflis və Kutais alverçilərinin və qəssablarının fürsətdən yararlanaraq, öz mallarını bazara çıxara bilməyən qaçqınların hesabına qazanc əldə etməsinə şərait yaratmaqda ittiham edirdi.

Hesabatında Osmanlı diplomatik nümayəndəsi Əbdül Kərimlə* görüşdüyünü və ondan qaçqınların Axalkələk qəzasına geri dönməsinə şifahi razılıq aldığını ifadə edən P.Abelyan buna rəğmən, GDR hökumət dəftərxanasının rəhbəri Kojuxovun GEMŞ nəzdindəki qaçqınların məsələləri üzrə ali şuraya ünvanlandığı məktubda Gürcüstanda ərzaq böhranının yarandığını və guya ki, Osmanlı hökumətinin qaçqınların qayıtmasının qəti əleyhinə olduğunu bildirdiyini, bu səbəbdən onları Şimali Qafqaza köçürməyi təklif etdiyini yazırdı. O, bununla gürcü hökumətinin Axalkələyi ermənilərsiz əldə etmək istədiyini sözlərinə əlavə edirdi.

P.Abelyan, həmçinin, küyə düşərək ermənilərlə birlikdə öz kəndlərini tərk etmiş gürcülərin Qarayazı qışlaqlarına yerləşdirildiyini, ermənilərə isə Bakuryan və Tsalka sərhədlərindən kənara çıxmağa icazə verilmədiyini qeyd edərək oktyabr ayından etibarən düşən kəskin soyuqlar nəticəsində çox sayda qaçqının həyatını itirməsində GDR hakimiyyətini ittiham edirdi. O, bu fəlakətin qaçqınları qida və isti paltarla təmin etmədikləri üçün Gürcüstan ermənilərinin milli şurasının da vicdanına düşdüyünü dilə gətirərək, qaçqınlar Axalkələyə qayıdandan sonra onlar üçün nəzərdə tutulmuş ərzaq və geyimlərin anbarlardan çıxarılıb satıldığını bildirirdi.

Qeyd edək ki, gürcü mətbuatı Axalkələk qəzasından və digər bölgələrdən olan qaçqınların durumunu daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. “Sakartvelo” qəzetinin 1918-ci il 6 avqust tarixli sayında qəzanın gürcü qaçqınlarının Gürcüstanın müxtəlif bölgələrinə yerləşdirilməsi ilə bağlı Torpaq məsələləri üzrə Nazirliyə sorğu göndəriləndiyi barədə məlumat verilirdi. Qəzet həmin buraxılışında erməni qəzetlərinin artıq intonasiyalarını dəyişdiyini və öz səhifələrində indi “gürcülərlə həmrəylik vacibdir”, “Gürcüstan məzlum erməni millətinin min bir ehtiyacdan və qırğından başını qurtara biləcəyi yeganə dövlətdir” və s. kimi ifadələrə yer ayırdığını yazırdı. Bütün bunların erməni mətbuatında gürcülərə qarşı təhqirlərdən və “yıxıb-sürümələrdən” sonra baş verdiyini qeyd edən “Sakartvelo”, bu mövqə dəyişməsinin səmimiyyətinə inanmır, “növbəti xoşagəlməz nəyinsə hazırlandığını və bunun şirin sözlər altında pərdələndiyini” güman edirdi⁴⁸.

* Osmanlı diplomatik missiyasının səlahiyyətli nümayəndələri Əbdül Kərim Paşa və Məmməd Əli Paşanın, eləcə də missiyanın xidməti əməkdaşlarının Tiflisə gəlişi barədə “Sakartvelos Respublika” qəzetinin 1918-ci il 5 sentyabr tarixli sayında məlumat verilirdi.

⁴⁸ **Sakartvelo**, №154, 6 avqust 1918, s. 3.

“Sakartvelo” 1918-ci il 27 avqust tarixli sayında 5000 erməni qaçqınının Tiflisdə Ortacala məhəlləsində yerləşdirildiyini və həmin məhəlləyə yaxınlarda qaçqınların yeni qrupunun gələcəyini yazırdı⁴⁹.

Rəsmi dövlət qəzeti olan “Sakartvelos Respublika” 1918-ci il 10 oktyabr tarixli sayında Borçalı qəzasının gürcü kəndlərinə (Qələmçə, Mica, Bosleb və s.) çox sayda axalsızlıq və cavaxətli gürcü qaçqının sığındığı barədə məlumat dərc edirdi⁵⁰.

Ermənilər də Borçalı qəzasında məskunlaşmağa can atırdılar. Axalkələk erməni icmasının gürcü və erməni hökumətlərinə, Osmanlı və Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndələrinə, GEMŞ-ə və Amerika Xeyriyyə Komitəsinə ünvanlandığı müraciətdə Gürcüstan hökuməti tərəfindən Axalkələk qaçqınlarının əvvəlcə Şimali Qafqaza, son zamanlarda isə 2/3-nin Ermənistana köçürülməsinin təklif olunduğu, ancaq Ermənistanın bunun üçün imkanları olmadığı vurğulanır və hazırkı məqamda vəziyyətdən ən uyğun çıxış yolunun onların Borçalı qəzasının tərk edilmiş erməni və müsəlman kəndlərində yerləşdirilməsindən ibarət olduğu bildirilirdi⁵¹.

“Sakartvelos Respublika” qəzeti 1918-ci il 5 sentyabr tarixli sayında Tiflisdə yayımlanan “Mşak” erməni qəzetinə istinadən 40 min Axalkələk qaçqınından 1500-nün Borçalı qəzasına – Ağbulağa gələrək keçmiş rus ordu kazarmalarında yerləşdiyi barədə məlumat yayımlayırdı. Məlumatdan bəlli olur ki, Ağbulağın yerli hakimiyyət orqanları bu kazarmaların gürcü ordusuna lazım olduğu üçün boşaldılmasını tələb edir. Cavabında qaçqınların səlahiyyətli kazarmaların sayının həm ordu bölmələri, həm də qaçqınlar üçün yetərli olduğunu və gürcü yerli hərbi hissələrinin komandanı polkovnik Saqinaşvili ilə görüşüb məsələ barədə razılığa gəldiyini deyir⁵². Qeyd edək ki, “Sakartvelos Respublika” öz səhifələrində yenə də “Mşak”a istinad edərək Qars və Aleksandropol vilayətindən olan erməni qaçqınlarının böyük hissəsinin Kuban və Stavropol vilayətlərində məskunlaşması barədə xəbər dərc edirdi⁵³.

Ermənilərin Çar Rusiyasının son dövrlərindən etibarən Borçalı və Axalkələk qəzaları ərazilərinə irəli sürdükləri torpaq iddiaları Gürcüstan 1918-ci ilin 26 may tarixində müstəqilliyini elan etdikdən sonra da davam edirdi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin rəhbəri Arşak Camalyan öz hökumətinin ona verdiyi səlahiyyət əsasında Gürcüstan Demokratik Respublikasının xarici işlər nazirinə aşağıdakı məzmununda nota göndərmişdi: “Keçmiş Borçalı qəzasının Lori rayonunu Ermənistan hökuməti Gürcüstanın ərazisi hesab etmir və ona görə o, Gürcüstanın bu rayonda qaçqınların yerləşdirilməsinin qadağan olunması barədə qərarını

⁴⁹ **Sakartvelo**, №170, 27 avqust 1918, s. 2.

⁵⁰ **Sakartvelos Respublika** (gürcü dilində qəzet), №62, Tiflis 10 oktyabr 1918, s. 5.

⁵¹ **Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Arxivi**, Leo adına fond 1, siyahı 1, iş №264, vv. 1-2 (http://javakhk1915-23.com/index_en.php?rpape=http://javakhk1915-23.com/J15-23_docs/J15-23_docs_to_turkish_military_ru.html, istifadə tarixi: 26.09.2018).

⁵² **Sakartvelos Respublika**, №34, 5 sentyabr 1918, s. 6.

⁵³ **Sakartvelos Respublika**, №20, 18 avqust 1918, s. 4.

tanımır. Əgər Gürcüstan hökuməti bu köçürülməni yenə də qadağan etsə, Ermənistan hökuməti bunu zorakılıq və hüquqa zidd akt hesab edəcək”⁵⁴.

Axalkələk erməni icmasının idarə heyətinin sədri V.Oqancanovun Gürcüstan hökumətinə və GEMŞ-ə ünvanlanmış, “Kavkazskoye slovo” qəzetinin 27 oktyabr 1918-ci il tarixli sayında dərc olunmuş müraciətində soyuqların düşməsi ilə əlaqədar qaçqınların üzləşdiyi problemlərə diqqət yönəldilir və onların tezliklə öz evlərinə dönmələri üçün köməklik göstərilməsi xahiş olunurdu⁵⁵.

1918-ci ilin noyabr ayında qaçqınların Axalkələyə dönüşünə razılıq verilir. GEMŞ-in 26 noyabr 1918-ci ildə Tiflisdə keçirilmiş iclasında bununla bağlı Barmaqsız bölgəsinin Beştaşen kəndindən göndərilmiş teleqram oxunur. Teleqramda Cavaxet ağalarından Məhəmməd Hidayət oğlu, Ağa Əbdül-Əziz və Yusuf ağa Yaradanquluyevin rus dilində yazdıqları və duxoborlar vasitəsilə çatdırdıqları məktubda qaçqınlar üçün Rodionovka kəndində qəbul məntəqəsinin yaradıldığını bildirildiyi qeyd olunurdu⁵⁶. Eyni zamanda Ararat Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Osmanlının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşı Məmməd Əli Paşanın teleqramına istinadən GMEŞ-ə bildirir ki, osmanlılar qayıdan qaçqınları Axalkələk sərhədində qəbul etmək üçün komissiya yaradıblar⁵⁷.

Məsələ ilə bağlı general A.Makaşvili tərəfindən də GEMŞ-ə teleqram ünvanlanır. Bu teleqrama istinadən özünün Cavaxet qaçqınları üzə səlahiyyətli nümayəndəsi Torosyantsı xəbərdar edir ki, osmanlılar qaçqınların Axalkələk qəzasına qayıtmasına və qəzanın sərhəd kəndlərində deyil, mərkəzi ərazilərində məskunlaşmasına icazə verirlər⁵⁸. Axalkələyə qayıdış şəhadətnamələrini kapitan Kandelaki verir.

Nəticə

Göründüyü kimi, daşnakların Axalkələk qəzasında müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri dəhşətli vəhşiliklər və qırğınlar axalkələkli erməni qaçqınların Trialet dağlarında faciəsi ilə nəticələnir. Ancaq buna rəğmən, erməni millətçiləri cavaxetli soydaşlarının üzləşdikləri problemlərdə əsas səbəbkar kimi həqiqətə uyğun olaraq özlərini yox, digərlərini, o cümlədən 1918-ci ildə GDR hökuməti tərəfindən Axısqa-Axalkələyin general-qubernatoru təyin edilmiş Abel (Balo) Makaşvilini (Makayev) görürdülər və onun “Daşnaksutyun”un çıxardığı ölüm hökmü ilə 1920-ci ildə Bakıda güllələndiyini bildirirdilər⁵⁹. Mənbələrdən A.Makaşvilinin Azərbaycan sovet işğalına məruz qalandan

⁵⁴ **Sakartvelo**, №206, 30 oktyabr 1918.

⁵⁵ **Кавказское слово**, №231, Тифлис 27 октября 1918.

⁵⁶ **Борьба (газета)**, Тифлис 30 ноября 1918.

⁵⁷ **Sakartvelo**, №226, 24 noyabr 1918, s. 2.

⁵⁸ **Sakartvelo**, a.g.s., s. 2.

⁵⁹ **Ermənistan Tarix Arxivi**, fond 114, siyahı 2, iş №3, v.122-134 (http://www.javahk1915-23.com/index_en.php?rpage=http://www.javahk1915-23.com/J15-23_docs/J15-23_docs_abelian_ru.html, istifadə tarixi: 26.09.2018).

sonra, 14 iyun 1920-ci ildə Fövqəladə Komissiyanın (“ÇK”) qərarı ilə antisovet fəaliyyətində ittiham olunaraq ölüm hökmünə məhkum edildiyi, hökmün məhkumun ələ ayağı bağlı şəkildə Xəzər dənizinə atılaraq icra olunduğu aşkarlanır⁶⁰.

Qeyd edək ki, A.Q.Makaşvili 1919-cu ilin avqust ayından etibarən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri S.Mehmandarovun 354 nömrəli əmri ilə Cümhuriyyət ordusuna xidmətə götürülmüş, I piyada diviziyasının rəis müavini, eyni zamanda Xankəndi qarnizonunun rəisi vəzifəsinin icraçısı təyin olunmuşdur. O, daha sonra II piyada diviziyasının rəis müavini, 1920-ci ilin mart ayında isə Gəncə hərbi məktəbinin müdiri və mühəndis-istehkam sahəsinin rəisi vəzifəsini tutmuşdur⁶¹.

Antanta blokunun Birinci Dünya Müharibəsində qalibiyyəti nəticəsində 30 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı ilə Antanta dövlətləri arasında bağlanmış Mondros (Mudros) müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, düz 6 ay sonra – 5 dekabr 1918-ci ildə Osmanlı ordu birləşmələri Axalkələkdən çəkilərək öz mövqeyini gürcü hərbi hissələrinə təhvil verir. 5 dekabr səhər saat 10-da general-mayor A.Makaşvilinin komandanlığı altında gürcü hərbi birləşmələri Axalkələyə daxil olurlar⁶². Çox keçmədən Axalkələk və Borçalı qəzalarına iddialarından əl çəkməyən Ararat Respublikası bu əraziləri silah gücü ilə işğal etmək qərarına gəlir və Gürcüstanı qoşun yeridir. Beləliklə, Borçalı və Axalkələk uğrunda Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi başlanır.

1918-ci il Gürcüstan-Ermənistan müharibəsinin başlıca səbəbi, həmçinin yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Rusiya İmperiyasının süquta yaxın dövrlərindən etibarən erməni millətçi təşkilatlarının Axalkələk qəzasını Aleksandropol quberniyasına birləşdirmək çabaları belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu qəzada ermənilərin türk-müsəlman (azərbaycanlı və gürcü) əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətləri etnik dözümsüzlüklə yanaşı, qəzanın gələcəkdə əhalisi əsasən ermənilərdən ibarət olan inzibati-ərazi vahidinə (quberniya, respublika və s.) asanlıqla, maneəsiz birləşdirilə bilməsi üçün monoetnik bölgə yaratmaq məqsədindən qaynaqlanırdı.

Əlavə 1

Daşnakların qana bulaşmış əlləri⁶³

Bu gün erməni qaçqınlarla bağlı baş verənlər daşnakların elə başdanca yürütdükləri məhvedici siyasətin, sona yetməyən təxribatlarının birbaşa davamıdır. Daim silah dınqıltısı, qan ehtirası və sonra sıxışdırılmış, təqib olunmuş mantiyasına bükülməsi, bütün dünyanın qarşısında özlərini yazıqlatmaları – bax, erməni xalqının başçılarının tutduğu

⁶⁰ <http://www.nplg.gov.ge/emigrants/ka/00000695/> (Gürcüstan Parlamentinin Milli Kitabxanasının rəsmi veb-saytı), istifadə tarixi: 08.10.2018.

⁶¹ **Адрес-календарь Азербайджанской Республики**, Издание Министерства призрения, Баку 1920, с.303; **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы)**, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1998, с. 278.

⁶² **Sakartvelo**, №234, 1918, 7 dekabr, s.2.

⁶³ **Ertoba**, №248, 16 noyabr 1918, s.3.

yol budur, verilən çoxlu dərslərə baxmayaraq bu gün də ənənələrinə xəyanət etmirlər, bu gün də qana bulaşmış əlləri axtarmağa başlayırlar.

Bir həftədir ki, daşnaklar Axalkələyin erməni qaçqınlarının geri qayıtması ilə bağlı bütün əndazələri aşan iyrenc təxribatlar törədirlər. Dəqiqliklə hadisələrin inkişafını bilməyən düşünəcək ki, Gürcüstan hökuməti doğrudan da qorxunc yol tutub və erməni xalqının bədbəxtçiliyi üçün hələ ölçülər də götürüb.

Axalkələyin qaçqınlar məsələsi və bu insanların yerdəyişmə səbəbləri indi də bizim ictimaiyyət üçün naməlumdur. Nə hökumət, nə də ictimai təşkilatlar qəzanın bütün əhalisinin köçmə səbəbinin nə olduğunu bilmirlər.

Biz, Batum sülh müqaviləsinə qədər bu bölgələrdə işləyənlər indi də həqiqəti deməmişik, hələ bədbəxtçiliyin səbəblərini müzakirə etməmişik və ola bilər ki, bu, xalq qarşısında böyük cinayətdir. Ola bilər ki, unudulmaz yaddaşımız bu günədək sükutumuzu labüdləşdirirdi. Ancaq biz fikirləşirdik ki, o zamanlar bunun deyilməsi, oda neft tökülməsinə səbəb ola bilərdi, onsuz da cücməmiş milli qisası daha da cücərdədi və yeni qan tökülməsinə gətirib çıxarırdı.

Bu gün isə, bir halda ki, daşnaklar öz günahlarında bizi ittiham edirlər və bununla xalqın qəzəbindən yaxa qurtarmaq istəyirlər, hər şeyi deməyə, Axalkələk kəndlilərinin kürəyi arxasında gizlənən dəhşətli məxfilik pərdəsini qaldırmağa məcburuq. Bəlkə Zoryanların* özləri bu mənzərələri – özünün də sıx əlaqədə olduğu yoldaşlarının orada nə etdiklərini xatırlayalar.

Oxucular xatırlayar ki, Zaqafqaziya seymində müzakirəyə bir dəfə Ərdahan ermənilərinin qırğını barədə məsələ daxil edilmişdi və müsəlmanların törətdiyi bu vəhşi hərəkətlər hamı tərəfindən qınanmışdır. Hər şeyin özünün yaranma səbəbləri var və burada da qan tökülməsinin astarı başqa yerdə idi. Mən bəyan edirəm ki, Ərdahan qanlı hadisələri Axalkələk qəzasında daşnakların törətdiklərinin birbaşa nəticəsi idi. Ərdahan fəlakətindən düz bir həftə qabaq Axalkələk daşnakları gürcü müsəlmanların (Gürcüstan müsəlmanlarının – F.V.) yaşadığı tarixi Göyyə kəndini tar-mar etdilər. Burada Zoryanın yaxşı tanıdığı, öz “zinvorları”nın (daşnak döyüşçülərinin – F.V.) köməyi ilə kəndi mühasirəyə alıb viran qoyan, qadınların və uşaqların əsir götürülməsini, kəndin isə yerlə bir edilməsini əmr edən Usul-Xeço fəaliyyət göstərirdi. Bax beləcə də etdilər. Qədim Mesxetin onsuz da bir neçə dəfə dağıdılmış tarixi kəndini bir dəfə yenə dağıtdılar. İndiyədək onu Osmanlı “ordaları” dağıtdırdılar, indi isə daşnaklar. Mən xüsusi qeyd edirəm ki, Göyyə kəndinin dağıdılması təşəbbüsü Axalkələk ermənilərinin daşnakçı şəhər rəhbərləri Markaryan və Ayvazyanın başçılığındakı milli şurasına məxsusdur. Elə bu

* 1918-ci ildə Axalsixin şəhər başçısı olmuş daşnak Zori Zoryan Gürcüstan Demokratik Respublikasının Müəssislər Məclisinin (parlamentinin), bolşevik işğalından sonra isə inqilabi komitanın (revkom) üzvü olmuşdur. O, Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi zamanı bir neçə dəfə həbs edilsə də, tezliklə azadlığa buraxılmışdır. 1927-ci ildə antidövlət fəaliyyətində ittiham olunaraq sürgün edilmiş Z.Zoryan 1943-cü ildə Tiflisdə avtomobil qəzası nəticəsində ölmüşdür – (F.V.).

şuranın qərarı ilə Usul-Xeçoya Axalkələkdən toplar verilmişdi. Elə bu toplarla dinc kəndi qorxutdular və kişilər qaçaraq canlarını qurtararkən, uşaq və qadınları süngülərə taxdılar, sağ qalanları isə əsir götürüb erməni kəndi Alastana apardılar.

Bu, Ərdahan ermənilərinin qırğına səbəb oldu, hansında ki, birbaşa kəndləri dağıdılmış, evləri viran qoyulmuş, bütün mal-mülkləri əllərindən alınmış, əkilib-səpilmiş tarlaları isə üç erməni kəndi arasında bölüşdürülmüş Göyyə müsəlmanları iştirak edirdi.

Sonradan bütün müsəlman kəndlərinin ayağa qalxmasına və ardı-arası kəsilməyən qırğına səbəb olan fəlakət buradan başladı. Məhz bu dövrlərdə Axalsıxın civarlarında da belə mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı və daşnak “zinvor”ları hər gün müsəlman qadın və uşaqlarını əsir götürüb Axalsıxa aparırdılar, sonra isə danışıqlar və həqiqi ticarət başlayırdı. Axalsıxın sabiq şəhər başçısı və hazırda Gürcüstan parlamentinin üzvü olan daşnak Zoryan yəqin ki, bu mənzərələri xatırlayır. O, daşnak “zinvor”larının qumbara ilə Axalsıx qalasına sığınmış müsəlman uşaq və qadınlara hücum etdiyini də xatırlamalıdır. O zaman xalq qvardiyaçıları yetişməsə, Axalkələk kimi, burada da günahsız insanların qanı axıdılacaqdı.

O zaman bu bir başlanğıc idi. Məsələ get-gedə qəlizləşirdi. Bəylər gizlicə Osmanlına dəvət etməyə hazırlayırdılar və “əsgərlərə” yardım etmək üçün yerli dəstələr yaradırdılar. Cavaxetin gürcü dəstəsi öz kəndlərinin xəttində dayanırdı və öz qapı civarlarını mətin şəkildə qoruyurdu. Axalkələyin özünü isə erməni alayı qoruyurdu. Bu alay şəhəri döyüşsüz-filansız tərk etdi. Fəqət orada bir böyük və tükürpədicə vəhşilik baş verdi. Sonradan bütöv qəzanın əhalisinin didərgin düşməsinə səbəb olan və onu aclıqdan-soyuqdan Bakuryan meşələrində qəbirədək gətirən bu vəhşiliyin bənzərini erməni-tatar nifaqı xatırlamır. Axalkələk yaxınlığında qədim gürcü kəndi var – Xosbiyyə, harada ki, indi Palavandişvili soyadlı müsəlmanlaşmış gürcülər yaşayırlar. Daşnaklar bu kəndi bütünlükdə əsir götürüb Axalkələyə apardılar. Onlar məşhur xeyriyyəçi, o zaman Cavaxetin gürcü xeyriyyə cəmiyyətinin sədri olan və bütün mədəni ictimaiyyətə səxavətlə yardım göstərən Məmmədəli bəy Palavandovun özünə də mərhəmət etmədilər. Ötən il Axalkələkdə açılmış müsəlman gürcü uşaqların təhsil aldığı gürcü gimnaziyasının xərclərinin yarısını o çəkmişdir. Daşnaklar Palavandişvilinin ailəsini əsir götürdülər və onun mal-mülkünü talan etdilər. Bu, Batum sülh müqaviləsi ilə geri çəkilməyə məcbur olub iki qəzanı (Axısqa və Axalkələk qəzaları – F.V.) düşməyə (Osmanlı nəzərdə tutulur – F.V.) verənə qədər davam etdi. Məhz bu zaman indiyədək bənzəri görünməyən bir böyük vəhşilik baş verdi. Şəhəri (Axalkələyi – F.V.) boşaldana qədər xosbiyyəli müsəlmanları çıxarıb Axalkələk küçələrində başlarını kəsdilər, yalnız Məmmədəli bəy Palavandişvilini ailəsi ilə birlikdə saxladılar. Onları daşnaklar şəhərdən harayasa apardılar. Məhz bu vaxt Cavaxetin gürcü dəstəsi sərhədə doğru can atırdı. Bu dəstə Palavandişvilini xilas etdi və onu ailəsi ilə birlikdə Tiflisə göndərdi.

Bütün bunlardan sonra qəza sakinləri qorxudan öz kəndlərində qala bilmədilər, intiqamdan qorxurdular. Ona görə kor xalq tərpendi, özünün qidasını-yemini yerə tullayıb

Bakuryan meşələrində və Tsalka civarlarında daldalandı. Markaryan-Ayvazyanlar isə vaxtında gizlənə bildilər. Həyəcanlanmış xalq onları yaman axtarırdı. Onlar isə ermənilərin nümayəndələrinin sonradan Bakuryanda xalqı dəhşətli vəhşiliyi törədənləri axtarıb tapmağa və cəzalandırmağa çağırmasına baxmayaraq, indi Tiflis küçələrində sərbəstcə gəzirlər.

Bunlardır, cənablar, Bakuryan dağlarındakı qardaşlıq məzarlığında qeyri-məhdud müddətə sığınmış insanların günahkarları. Soyuq dağlarda torpağı isidən və bitməyən əziyyətin əmələ gəlməsinə səbəb olan o göz yaşlarının, o ağı deyib ağlamanın günahkarları bunlardır.

Bu gün isə Ermənistanın diplomatik nümayəndəsi Kiyevli Ermənistan səfirindən xahiş edir ki, Gürcüstan hökumətinin qaçqınlara zülm verdiyini, Osmanlıdan artıq icazə almalarına rəğmən, onları Axalkələyə geri buraxmadığını dünyaya çatdırmağı xahiş edir.

Nə çatdırmaq istəsəniz də cənab Camalyanlar, Zoryanlar və onların kompanyonları, bütün dünya bilir ki, sizin Axalkələkli dostlarınız günahsız müsəlmanların başını kəsib, sizin dostlarınız daşnaklar onda oradan qaçdılar və insanlar bütün bunlara görə didərgin düşüb ac-soyuq meşələrdə qırıldılar.

Və yaxud niyə onu da demirsiniz ki, erməni qaçqınlarla bərabər gürcü qaçqınlar da qırıldı, sonuncular mesxlər və cavaxlılar idilər. Bir Azğur meşələrinə gedin, qarlı düzlərə tökülüşmüş gürcü qaçqınlarına baxın, gedib-gələni yolun ortasında açıq əllə qarşılayan və aclıq-soyuqdan titrəmə səviyyəsinə çatıb kömək göstərilməsini xahiş edən yetim uşaqları dinləyin. Əgər Gürcüstan hökumətinin imkanı olsa idi, özü üçün əziz olan bu mesx və cavaxlıları, bizim mədəniyyətin beşiyinin sonuncu nəsillərini öz yurdlarına qaytarmazdımı, onlara kömək etməzdimi?

Daşnaklar, siz qana bulanmış əllərinizi yelləyirsiniz və onun ləkəsi ilə gürcü demokratiyasını çirkləndirmək istəyirsiniz. Bu dəhşətli bəladan və 6 noyabrda olan hadisələrin bənzərindən, nə zaman ki, osmanlılar tərəfindən öldürüləcəklərini əvvəlcədən bildiyinizə baxmayaraq, onları Baralet dağlarına doğru təqib etdiniz, xilas olan bu bədbəxt insanları günahlandırma bilməzsiniz. Bax bu yolla Baralet dağlarında günahsız uşaqların və qadınların 150 məzarı əlavə olundu, hansıları ki, siz əvvəlcədən ölümə məhkum etdiniz və onların qanı ilə möhtəkirlik (alver) edirsiniz.

Bu qanlı əllərinizi bizdən uzaq tutun! Onları oynatmayın, onlar “Hayastan”ın və Bakuryan meşələrinin döşəndiyi yetim qəbirlərə layiq deyil!

Droebit Cavaxeli”